

Németh László Illyés-portréja

Illyés Gyula és Németh László, a „példamutató nagy ikerpár” egymás mellett, szinte párhuzamosan bontakozó életművének belső analógiáit, bonyolult kölcsönhatását, érintkezési pontjait ma még korai volna számba venni. Az egybevetéshez nélkülözhetetlen monográfiák egyelőre még szerzőjükre várnak. Ami azonban (főképpen egymásról szóló írásaik alapján) máris nyilvánvaló: együttműködésük az újabb magyar irodalom alakulására nézve kivételes jelentőségű. Kapcsolatuk három — időben is elkülöníthető, egymásra rétegződő — köre: az esztétikum, a világkép és a mozgalom közege. Előbb a Párizsból hazaérkező s a *Nehéz föld* verseivel újtágra induló költő lel eszméltető kritikására, akit szerencsés véletlenül épp ekkor foglalkoztatják a nemzedékszervező ambíciók. Aztán az *Új Szellemi Front* összeomlását követő nehéz pillanatban a *Puszták népe* megjelenése hat ösztönzően az írói ideológia újragondolására. Később pedig az Illyés szerkesztette *Magyar Csillag* székértábora (s 1945 után az újra kiadott *Válasz*) ad közös munkájukhoz keretet.

A *Napkelet* és a *Nyugat* kritikusa Illyés költészetében nemcsak a teljesítményt bámulja, hanem önnön esztétikai gondolkodásának igazolását is megtalálja. Úgy néz rá, „mint a csillagra, aki ott jelent meg, ahol kiszámította”. Interpretáló szenvedélyének a műfaji különbözős ellenére (Németh 1927-ben hagyja abba a versírást!) e rejtett rokonságtudat lesz egyik fő hajtóereje. Szó és lejtés mögött a „vers-öszönt” — az alkati meghatározót kutatja. „Ami Illyés verseiben először ütött meg, az a távoleső versöszöntök spontán összehangoltsága volt” — állapítja meg róla. „Beolvasztó, eklektikus tehetségként” jellemzi, akinek műve a sokféleség, egysége. Korai lírájában három „égtájat” is fölismer: „szorító forma és fesztítő képzelet heves híd-állásában” Erdélyiét; „hajlékony játékosságában”, a terek iránti vonzalmában, „odavetett gyeplőjű asszociációiban” a tájképfestő Pétőfiét; latinus lendületében, kissé patetikus légvételében a klasszikus Berzsenyiét. „Otthonosan vannak együtt benne; mint aki nem is kívülről, könyvekből kapta, hanem belülről, génekben örökölte.” Az „asszimiláló” költőtípus e rajzában nem nehéz ráismernünk az önarckép-értékű elemekre, Németh László enciklopédia-eszméjének lírai változatára. De az analógia más pontokon is szembetűnő. Az Illyés-kép — akár a Németh-metafa — a konkrétum „metafizikai nyílalása”. „A szellem belső dolgait érzékelteti, nehezen megközelíthető állapotokat, képpel alig követhető asszociációs ugrásokat, de olyan szerencsésen horgonyozza le őket valami konkrétba, hogy az állapot egyszerre leegyszerűsödik, s az asszociációs ugrást magad is megteheted” — írja. A forma rugalmasságát pedig „tagoló és időmértékes tendencia interferenciája” biztosítja. Az „időmértékkel átítatott vershullám” illyési képlete jól beilleszthető Németh László Ady poliritmiájából elvont verselméletébe. A jellemzés: „Rafael-természet” a magatartásban, a „könnyed összegező” portréja a sorsdrámák megkerülésének, a felület harmóniájának a tételezését jelentené? A mai bíráló nyitott kapukat dönget. Az 1943-as *Népi író* című tanulmány Illyés szerepvállalását mint „a tündér és a szörnyeteg viszonyát” írja le. „Én legalább e harmóniás író körül is ott érezek valamit abból a »szörnyeteg«-hangulatból, ami Széchenyiben, Aranyban, Adyban, egy kicsit Keményben is annyira vonzott és ingerelt” — helyesbíti Cs. Szabó harmóniaelméletét.

Németh a húszas-harmincas évek fordulóján írott nagy körképkritikáiban Illyést — Erdélyi Józseffel és Szabó Lőrincel egyetemben — a nemzedék vezérváltójaként határozza meg. Mindenekelőtt a vállalt szerepben különböznek. Erdélyi érdeme az úttörés: a népköltészet megelevenítése, a formanyelv leegyszerűsítése. Szabó Lőrincé a kísérletezés: a magyar líra gondolati szintjének megemelése. Hozzájuk képest Illyés „az idő kedvence, akinek első tétova verseinél az egész kor összefog, hogy feldagassza ezt a lírát, mint ahogy egy nagy folyó érdek-

ben esők, hegyek, lejték és patakok összefognak”. Költészetének lételeme a változás, a szüntelen megújulás, a korról, történelemmel való lépéstartás; így érheti el, hogy műve „summája tehát, egy bőrből, az egész népi mozgalomnak”. Nyilvánvaló ebből, hogy hármójuk költészete közül Illyés áll a legközelebb Némethhez. Erdélyi műhelye statikus: lírája túl kész, túlságosan is befejezett, amint kialakult, mindjárt meg is merevedett. „Témaváltozatokban gazdag, de versváltozatokban szegény... színe sok van, de módszere kevés.” Csak megnevezni és emlékezni képes. Szabó Lőrinc viszont két korszak határán áll: rokonszenvezik a fiatalokkal, de túl sok szállal kötődik a *Nyugat* első nemzedékéhez is; így lírájának története igazán csak a költő és az irodalmár belső küzdelméből érthető. Illyés költészete viszont — némiképp Németh gondolkodói dinamizmusára is emlékeztető — „kinetikus” líra. „Ő az a költő, aki alatt a sarjürendek hullámozni kezdenek s ő az a költő, aki nem fullad bele szíve dagályába, hanem lebeg fölötte... Illyésnél a vers lengő mozgalmasság... vannak lebegő, szárnyaló, csobogó, lobogó, esetleg bukdácsoló versei, csak álló és ácsorgó versei nincsenek” — foglalja metoforába benyomását. A költemény kohéziója az iram, a legfontosabb versképző elem a dikció. A költő „inkább temperamentum, mint egyéniség”, nem törekszik önmagát mint emberi változatot „élesen kirajzolni”, a szót úgy fújja maga előtt, mint „a pihét”, a formát a beszéd emelkedettségével tartja a levegőben.

A kritikákból fejlődésrajz is leolvasható. A *Nehéz föld* Németh szemében még nem a költő, hanem a tehetség berobbanása. Erény és fogyatékoság egy töről fakad benne. Nagy vívmánya „a belső és külső rugalmasság”, a sokszólamú egység, de nyelv és ritmus még nem eléggé szilárd, nem eléggé másíthatatlan. A *Sarjürendek* teremti meg először — egy-egy versen belül is „makacs következetességgel” — a vátesznyelvet és a ritmikai hitelt. „A szabadvers-költőt a férfias mértékudás tereli be a kötött formákba.” Újdonság a „kedély otthonossága” is: sehol semmi „papos, ingmerek” nekikészülődés, költő, olvasó észrevehetetlenül siklik át a köznapok világából a versébe. A *Három öreg, az Ifjúság* — ha zavarja is, hogy a hang naivabb, mint a költő — a régi lírai formák modern újjászületése, a századelőn elpusztult poétika újraalkotása. Az értékelés ellentmondása, hogy a kritikus — saját alkotói pályája felől értelmezhetően — pozitívabb képet fest a költőről, mint a forradalmárról. „Fényes temperamentum, gazdag költő, de nem érzed rajta, hogy az Isten valamerre végképp ellökte volna” — jellemzi a *Sarjürendek* ürügyén. Hol az utolsó „régí kötésű, a tizenkilencedik századból itt maradt forradalmárként” ábrázolja, hol pedig olyan szocialistának, aki „Marxot Dózsába oltja”. Éles határvonalat húz tehát szellem és politika közé. E szemléleti kettősséget bizonyos mértékig majd az Illyés-prózával való ismerkedés oldja föl.

A harmincas évek második felében Németh László Illyés-kritikájában súlypontát helyezés figyelhető meg. A költő helyett a prózairót választja tárgyául. „Mint versében a képek, prózájában olyan gyöngédséggel gomolyog a kedély, a humor” — olvassuk vallomásában. Méltatja Illyés esszéírását (*Csizma az asztalon*), hozzászól (a balmazújvárosi író pártján) Veres Péterrel a *Mit ér az ember, ha magyar* fölött kibontakozó vitájához, bírálatot ír a *Mint a darvak* és a *Kora tavasz* bruegheli képeiről, a *francia irodalom kincsházát* a nemzet tankönyveként definiálja. Legmagasabbra — lírája egyenértékesekeként — a *Puszták Népe*t értékeli: „Illyés megéri e könyvével, amit írók csak kivételesen: másodsor olthatja be magával a magyar irodalmat úgy, ahogy írók csak »belépésük« korszakában szokták. A *Puszták népének* aligha lesz kisebb a hatása, mint hét-nyolc éve az Illyés-lírának. Nemcsak azért, mert legalább olyan jelentős; azért is, mert egész kivételesen időszerű.” Nagy műnek ítéli, mert költői látomás és fölháborodás — idill és gyűlölet — összefonódik benne, egymást hitelesíti, mélyíti és erősíti. A híres röpirat, a *Pusztulás* kommentárjában még a kevés jobb példáját ajánlja gyógyszerül, most a „népítélet szerű elemi morajlásra” szavaz. „Az alázatra nevelt hangnak azt a hirtelen átforrósodását, mely e könyv forradalmi és poétikus ereje, a magyar irodalom idáig nemigen ismerte. Ehhez az az örökölt szolgálta-múlt kellett, mely a »szolga-mosoly« mögül adott pillanatban, mint villámló bosszú szakad ki” — fogalmazza meg egyetértő ítéletét. A *Puszták népe* számára mindenekelőtt morális konzekvenciát jelent: „Illyés könyve lelkiismereti tilalom:

tisztességes ember nem mehet semmiféle ürügyön sem ezzel a népséggel többé. Intés az elnyomók intellektuelcselédeinek is: látunk benneteket. De intés a ködevő népistenítőknak is: ilyen a nép, ez az anyag, evvel számoljatok.” E tökéletes könyv, „a klasszikus népi leltár” jogosítja fel Némethet arra, hogy szerzőjét — a magyar népi irodalom szemléleti egyoldalúságát korrigálandó — a „világevő mohóságra” példává, mintává avassa.

Újkori történelmünk legválságosabb korszakában — a *Magyar Csillag* fennállása idején — Németh Illyést tartja legalkalmasabbnak az irodalom „önkormányzatának” vezetésére. Nem kényszerből, hanem meggyőződésből. Föladja a Nyugat szerkesztője iránt érzett korábbi idegenségét. 1942. április 9-i levelében írja barátjának, Gulyás Pálnak Illyésről: „A mondaink közt félelmetes az egyetértés.” *Népi író* című esszéjében olvassuk: „Van abban valami kedvesen félszeg (s talán félelmes is), ahogy ez az új mester, szégyenkező maga lóbálózással az irodalom fölé kiül. Még időbe kerül, ameddig megszokja. Sok jó tulajdonsága alapján szinte az első perctől ide kandidáltuk. Ő az, akinek a parasztírók közt is elronthatatlan helye van, s a kultúra- és mesterségtudókat is túlnötte. Juhász pillantásával mindent számon tart — kitűnő számontartó tehát —, de ugyanakkor mégsem izgatja túlságosan a más dolga; azaz jó kormányzó is. Minthogy a maga belső sötétségeivel birkózik: különös gondja van a szellemi tisztaság szertartásaira. Az emberek közt is csak enyeleg, bódorog: tud tehát bánni velük. Arra való, hogy összetartson, irányt szabjon, és hangra kötelezzon.”

A felszabadulás után megszakad Németh Illyés-kritikájának folyamatossága. Az író — itt most nem részletezhető okokból — kritikusból olvasóvá minősíti át státusát. De néhány írásából bizonyítható, hogy a 45 előtt megalkotott portré érvényessége változatlan. Az 1956-os *Magyar Műhelyben* Illyést a „bartóki modell” egyik megvalósítójaként írja le: „Ingája Párizs s a medveénekes vogul föld között leng, s munkásságának legszebb oldalai tán azok, ahol (a *Puszták népében* például) a tisztán tartott nyugati eszköz egy ősi nyomokat őrző embervilág felé fordul, és mint az oroszoknál, ábrázolás és ábrázolt világ, módszer és anyag ellentéte s színváltó egymásba játszása adja a mű varázsát.” 1966-ban *Egy elbeszélés-gyűjtemény elé* című írásában találjuk: „A líra a szívügye; túl hatvanon sem zárult le buzgó fejlődése... sokoldalú tehetségét, munkabírását azonban egy hatalmas írói birodalom szervezésére is felhasználta. Líráját dráma-, regény-, tanulmány-, fordítás-kötetek nötték szinte áttekinthetetlen gazdagsággal körül.” Hasonló őserdőtermészettel Németh csak a legnagyobbakat: Adyt, Móriczot jellemezte.